

Наталія Семергей

Релігійно-церковне життя Карпато-Дністровського регіону України: ретроспективи сучасного історіографічного досвіду

Статтю присвячено оглядові та аналізу новітньої історіографії з проблеми духовно-релігійного та церковного життя населення Карпато-Дністровського регіону. З'ясовано, що в сучасній історіографії представлено всі основні періоди релігійного та церковного життя автохтонних жителів (русинів) – від християнізації до початку XXI ст. Визначено, що вагомий масив історіографічного матеріалу присвячено аналізу релігійного відродження в регіоні в XIX – на початку XX ст. У релігійному житті русинів тісно перепліталися католицькі та православні впливи, а їхнє розташування на межі католицького та православного світів обумовило релігійний синтез та толерантне співжиття в регіоні різних церковно-релігійних традицій. Зроблено висновок, що актуалізація теми церковно-релігійного життя русинів дає змогу глибше зрозуміти мозаїчність релігійної карти сучасної України, а відтак вибудувати необхідну методологію для прогнозування та моделювання перспектив культурно-релігійного розвитку України.

Ключові слова: Карпато-Дністровський регіон, русини, новітня історіографія, релігія, релігійне відродження, християнство, Греко-католицька церква, Православна церква

Єдність сучасної України вибудовується на основі різноманітності етнічної, релігійної, традиційно-культурної та мовної структури населення. Історичний досвід свідчить, що одним із цементуючих ферментів української нації завжди виступав релігійний чинник, адже саме релігія та духовність були основою культурного піднесення у т. зв. бездержавні періоди національного поступу як-от ранній Новий час (відновлення православної ієрархії, діяльність Петра Могили, книговидавнича справа тощо) та доба національно-культурного відродження XIX ст. – першої третини XX ст. (церковна архітектура як зовнішня форма духовності суспільства, релігієзнавче обґрунтування самостійності українського православ'я, боротьба за автокефальну Церкву). Зростає інтерес до релігійної проблематики й на сучасному етапі української незалежності. Духовно-релігійна інтенційність суспільного діалогу набуває статусу вагомого складника та необхідної основи розбудови демократичного суспільства. Активізація сучасних церковно-релігійних практик багато в чому підготовлена зокрема релігієзнавчим осмисленням історіо-, соціо- та культурософських проблем, науковою концептуалізацією церковних і міжконфесійних питань. У значному масиві такого наративу з історії релігії та Церкви на східнослов'янському просторі, проблем і перспектив інституціалізації конфесій у сучасній Україні важливе місце належить осмисленню релігійно-церковного життя в українському Карпато-Дністровському регіоні – території компактного проживання русинів. Осмислення відповідного історіографічного дискурсу дозволяє не лише актуалізувати аналіз етнічно-релігійної структури населення, але й розглянути її історичні основи, а відтак мати необхідну методологію для прогнозування та моделювання перспектив культурно-релігійного розвитку України.

Мета статті – здійснити огляд, систематизацію та концептуально проаналізувати новітні історичні студії з історії релігії та Церкви в Карпато-Дністровському регіоні. Порушена у статті проблематика досі не була предметом окремих наукових зацікавлень, що, значно контрастує із важливістю регіонального осмислення культурно-релігійного та національного життя сучасної України.

Відомо, що широкий за площею та етнічною строкатістю український Карпато-Дністровський регіон, вже більше тисячоліття населяє велика етнічна спільнота східнослов'янського цивілізаційного субстрату – русини. “Русини”, як свідчать першоджерела, є етнонімом, тобто самоназвою, яка відома у Київській Русі з IX–X ст. Історичний шлях русинів – Галицько-Волинське князівство, Польща, Литва, Золота Орда, Угорське королівство, Молдовське князівство, Річ Посполита, Австро-Угорська та Російська імперії, СРСР, незалежна Україна. Попри строкатість історичного поступу русинів, їм вдалося зберегти власну духовно-релігійну культуру та конфесійну традицію, етнокультурну специфіку, мову [1, с. 49]. Водночас, її вивчення та осмислення видається надто складним, адже релігійна карта географічного регіону русинів упродовж їхньої історії зазнавала значних пертурбацій та змін, зміст і характер яких часто суперечив релігійній ідентичності русинського етнокультурного середовища.

В історіографії зазначається, що проблематика християнізації населення Карпато-Дністровського регіону належить до кола складних і методологічних тем, адже її джерела належать періоду багатогранних етнічних процесів, що відбувалися у тогочасному східнослов'янському етнічному середовищі на початку нової ери. Умовно вчені виокремлюють три період християнізації русинів. Перший – з I до VIII ст., коли слов'яни (анти), а пізніше уличі та тиверці контактували на північному-заході Причорномор'я з античним світом. В цей час з'являється незначна кількість населення, яка стає неопітами християнства. Другий етап пов'язаний із місіонерською діяльністю святих Кирила і Мефодія в Великій Моравії у другій половині IX ст., яка охопила населення тогочасної Карпатської Русі. Третій етап – хрещення Русі князем Володимиром Великим, що становило собою масовий перехід у християнство населення Карпато-Дністровських земель, які увійшли до складу Київської Русі [2, с. 269]. У той же час вчені підкреслюють, що християнізація Карпатської Русі з боку Великої Моравії мала обмежений і короткостроковий характер та не призвела до радикальної зміни релігійного обличчя регіону. Натомість третій етап прийняття християнства не лише забезпечив легітимацію християнської традиції серед населення, але й виконав вагоме політичне завдання – забезпечив релігійне підґрунтя інтеграції західноукраїнських земель до Київської Русі. Релігійна централізація стала основою великої політичної централізації, що дозволило подолати місцевий сепаратизм та сформуванню єдине руське політичне та соціокультурне середовище [3, с. 24–25].

Крім інтеграційної функції та централізаторського ефекту християнізація русинів сприяла зменшенню градусу напруги у боротьбі князівств за самостійність. Як зазначає Н. Бабилунга, Церква виконувала роль стримуючої сили та стабілізуючого фактора, священнослужителі намагалися утримати в межах норм моралі

опозиційні сили, боротьба яких у добу роздробленості доходила до дикунства та озвіріння [4, с. 34].

Процеси християнізації Підкарпатської Русі мали свої особливості. Як зауважує Д. Поп, прийняття християнства відбувалося із заходу та півдня, а підкарпатські русини, прийнявши християнство греко-східного обряду, понесли його далі на схід – у Київську Русь. Водночас дослідник звертає увагу, що християнізація розпочалася з верхніх прошарків суспільства, де християнські ідеї приймали легко, на відміну від більшості суспільства, якому було складно відійти від язичницьких вірувань та звичаїв предків. Вчений наголошує й на тому, що християнізація позитивно вплинула на моральне життя русинів, які стали додержуватися заповідей євангельської моралі [5, с. 18–20].

Підкарпатська Русь відіграла вагомe значення для християнізації Русі загалом, що пояснюється декількома чинниками: по-перше, підкарпатські князі познайомилися з християнством набагато раніше, ніж київські; по-друге, русини мали власних місіонерів, найвідомішими з яких були брати Угрини. Саме їх у XI ст. запросили до “матері міст руських” проповідувати поміж київськими русичами християнство. Відомо, що Мойсей Угрин є найдавнішим карпаторусинським діячем духовного та книжного просвітництва, ініціативи якого досить детально описані Нестором у “По-вісті минулих літ” [5, с. 20–21].

Вагому цінність для розуміння історії християнства на Закарпатті становить підготовлена у середині XX ст. “Історія Мукачівської єпархії”, укладена архімандритом Василем (Проніним). Церковний діяч та вчений детально розглянув історичний поступ християнства в регіоні від найдавніших часів до 1914 р. Наукова праця була підготовлена як кандидатська дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата богослов’я у 1951–1954 рр., проте побачила світ лише 2005 р. [6, с. 143]. В “Історії Мукачівської єпархії” детально розглянуто процеси заснування монастирів та появи чернецтва на Закарпатті, особливості впливу унії на становище православ’я в регіоні, наведено історичні портрети провідних релігійних та церковних діячів як-от О. Духновича, О. Павловича та ін. [6, с. 145].

Значне місце в історіографії займає історія релігії та Церкви русинів у XIX – на початку XX ст. Відомо, що після поділів Польщі Австрія отримала Східну та Західну Галичину, а русини були включені до нової адміністративної одиниці “Королівства Галичини і Лодомерії”. В Австрії русини не мали власної адміністративної одиниці, а їхня інкорпорація до складу імперії поставила під загрозу етнокультурну ідентичність русинів. Це мало відповідний вплив і на релігійно-церковне життя. Русини були на межі повної втрати свого етнічного обличчя, а русинське населення становили “хлоп да поп”. Більша частина духовенства була на низькому культурному рівні, зазнавала значного ополячення, румунізації та мадяризації [1, с. 56].

На початку XIX ст. на території проживання русинів поширюються впливи Російської церкви, що було пов’язано із встановленням нею контролю над молдово-влахійською митрополією. В управлінні Церквою відбулися значні зміни: було створено духовні семінарії та школи при монастирях, типографії; розпочалося будівництво

нових храмів, духовенство звільнили від сплати податків; було введено обов'язкову освіту духовенства [7, с. 148–149].

У той же час, XIX ст. відіграло вагому роль у розвитку релігійного відродження в регіоні. Як зауважує Ю. Данилець, відродження православного руху на Закарпатті на початку XX ст. слід пов'язувати із стародавніми християнськими традиціями, а також винятковою ідеологічною підготовкою діячів другої половини XIX ст., появою значної кількості православних книг, поширенням прощ до православних святинь, прив'язаністю закарпатських русинів до церковних обрядів [6, с. 146].

В культурному відродженні русинів у модерну добу виняткове значення належало духовно-релігійній, культурно-освітній та місіонерсько-просвітницькій діяльності Мукачівського монастиря на Закарпатті. Відомо, що монастир належав до ордену василіан, і в XVII–XIX ст. розгорнув активну видавничу та просвітницьку роботу, ченці займалися живописом (іконопис), наукою, значної уваги приділяли організації новіціату – монастирської школи, у якій готували майбутніх ченців. На початок XIX ст. у Мукачівській єпархії Греко-католицької церкви діяли сім монастирів Чину святого Василя Великого, що свідчило про завершення інституційного оформлення ордену [8, с. 82]. Як зазначає В. Кічера, найбільшою у регіоні була мукачівська бібліотека на Чернечій горі. Станом на 1877 р. її фонди налічували манускрипти (67), книги із філософії (67), історії (122), лінгвістики (93), юриспруденції (52), літератури (80), інших наук (81). Важливим було те, що культурно-освітня діяльність василіан мала старослов'янське (руське) спрямування. Вчені це пояснюють кількома аспектами: по-перше, василіани стояли за збереження церковнослов'янського обряду Греко-католицької церкви на Закарпатті; по-друге, із середовища ченців-василіан вийшли такі відомі постаті Карпатської Русі як А. Коцак, Й. Базилович, А. Кралицький; по-третє, саме василіани забезпечували культурно-цивілізаційні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями (Галичина, Волинь); по-четверте, при монастирі василіан існували школи, великі бібліотеки, приміщення для іконопису, наукової та просвітницької діяльності [9, с. 93–94].

На початку XX ст. на Закарпатті розпочалися процеси з відновлення православ'я, яке мало три центри – с. Іза, Хустського р-ну, с. Великі Лучки, Мукачівського р-ну та с. Бехерево на Пряшівщині. З включенням Закарпаття до складу Чехословаччини під назвою Підкарпатська Русь, Православна церква отримує право вільно розвиватися [10, с. 45]. У той же час, кількість православних громад була значно меншою, ніж греко-католицька присутність в регіоні.

У 1920-х рр. релігійне відродження зазнало значних змін у зв'язку із створенням Молдавської АРСР. Державна політика була спрямована на подолання релігійності населення, закривалися церкви та молитовні будинки, а духовенству заборонялося служіння. Церковних активістів, особливо членів керівництва православних спільнот та приходських рад, місцева влада обмежувала в громадянських правах: звільняли з роботи, позбавляли елекційних прав, виключали із профспілкових організацій, наклали підвищені розміри земельних податків тощо. Духовенству було заборонено здійснювати церковні обряди (“бракорозводные и иные функции”), поширювати релігійне вчення в навчальних закладах. Формою тиску на священників стала вимо-

га їхньої реєстрації в органах НКВС. У той же час, попри адміністративний тиск та атеїстичну пропаганду, масового відходу населення від Церкви не відбулося. Значна частина вірян продовжувала відвідувати богослужіння, брала участь у здійсненні церковних обрядів. Гоніння на Церкву не призвели до суттєвого зменшення релігійності населення [11, с. 199–204].

Значну роль у продовженні релігійного життя в регіоні відіграли вже згадувані монахи-василіани. Ченці організували місії, релігійні товариства, проводили реколекції. Особливе значення їхня діяльність мала для поширення біблійних ідеалів серед широких верств суспільства. В. Кічера зауважував: “Про значний розвиток місійного руху свідчить проведення василіанами протягом березня-квітня 1935 року чотирьох місій і шести реколекцій в Ужгороді. Важливо, що для вірників які не володіли руською (українською) мовою, місії проводилися рідною” [12, с. 120–121]. Вчений робить висновок, що місійна діяльність монахів-василіан відіграла вагому роль у відновленні місцевої традиції та культури. Саме в цей час поширюються про-українські погляди та мотиви, які не сприймалися тогочасною офіційною владою [12, с. 122].

Важливо підкреслити, що у першій половині ХХ ст. територія Закарпаття входила до складу кількох держав, а відтак історія Церкви регіону була тісно пов’язана із Сербською, Константинопольською та Російською православними церквами. Із включенням Закарпаття до складу Радянського Союзу у 1945 р. Православна церква опинилася в юрисдикції Російської православної церкви. Прагнучи висловити підтримку владі, значна частина населення поступово переходить із греко-католицизму в православ’я, а православне духовенство, за допомогою червоноармійців, займає греко-католицькі храми. Офіційна церковна політика була направлена на обмеження Греко-католицької церкви та фаворитизацію православ’я [13, с. 44, 49].

Русини – населення Карпато-Дністровського регіону, значного поширення набули на усій території Балкан. Історичний досвід свідчить, що з часів переселення в середині XVIII ст. і в даний час переважна більшість українсько-русинської діаспори залишається вірною Українській греко-католицькій церкві. Для українців і русинів греко-католицька віра мала чітку національну орієнтованість. Релігійні обряди були тісно переплетені з національними традиціями, і тому Церква виховувала не тільки релігійну, а й національну свідомість [14, с. 224].

Як бачимо, в сучасному історіографічному дискурсі релігійно-церковний аспект життя Карпато-Дністровського регіону дедалі більше стає предметом окремих історико-релігієзнавчих студій. Вчені зазначають, що у релігійному житті русинів тісно перепліталися католицькі та православні впливи, а їхнє розташування на межі католицького та православного світів обумовило релігійний синтез та толерантне співжиття в регіоні різних церковно-релігійних традицій. В історіографії представлені різні етапи церковно-релігійного життя русинів: від християнізації та аналізу її виняткового пливу на суспільно-громадське та духовно-культурне життя до наших днів, адже й до сьогодні значна частка населення колишньої Карпатської Русі ідентифікує себе з русинами. Звернення до осмислення релігійного обличчя русинів

вкотре актуалізує факт мозаїчності релігійної карти України, є закликом до необхідності формування конфесійно-толерантного та екуменічного культурно-релігійного ландшафту сучасної України.

1. Суляк С. Русини: етапи истории (часть 1) // Русин. 2005. № 1 (1). С. 49–60.
2. Суляк С. Г. Начало христианизации Карпато-Днестровской Руси // Русин. 2015. № 4 (42). С. 268–306.
3. Жих М. О хронологи христианизации прикарпатских словян // Русин. 2009. № 3 (17). С. 21–31.
4. Бабилунга Н. Западнорусские земли и Киев XII в. в борьбе за самостоятельность: роль православного фактора // Русин. 2009. № 4 (18). С. 23–37.
5. Поп Д. Начало христианизации Подкарпатской Руси и миссионеры-угрорусины в Киевской Руси // Русин. 2009. № 4 (18). С. 15–22.
6. Данилець Ю. “История Мукачевской епархии” архимандрита Василия (Пронина) // Русин. 2009. № 3 (17). С. 143–146.
7. Флоринский Н. Влияние Русской православной церкви на молдо-влахийские митрополии начала XIX века // Русин. 2005. № 2 (2). С. 144–150.
8. Кічера В. Інституційна розбудова провінції Чину Василіан на Закарпатті у період правління Мукачівського єпископа Андрія Бачинського (1773–1809) // Русин. 2008. № 3–4 (13–14). С. 76–83.
9. Кічера В. Культурно-освітня діяльність монахів Мукачівського монастиря на Закарпатті // Русин. 2009. № 3 (17). С. 90–95.
10. Данилець Ю. З історії жіночого скиту Різдва-Богородиці в с. Іза Хустського району // Русин. 2009. № 1 (15). С. 45–52.
11. Царан Т. Судьбы священников и церковных активистов в Молдавской АССР // Русин. 2008. № 1–2 (11–12). С. 199–205.
12. Кічера В. Місійна діяльність реформованих монахів-василіан на Закарпатті у 20–30-х роках XX століття // Русин. 2008. № 3–4 (13–14). С. 115–123.
13. Данилець Ю. Православна церква в умовах першого року радянської влади на Закарпатті (1944–1945 рр.) // Русин. 2010. № 1 (19). С. 44–50.
14. Саган Г. В. Роль религиозного фактора в утверждении этнической идентичности русинов на Балканах // Русин. 2019. № 55. С. 224–240.